

Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Kültür Turizmi Açısından İncelenmesi

Javid ALIYEV¹

Prof. Dr. İsmail KIZILIRMAK²

ÖZET

Turizm, temel olarak insanların seyahat ederek farklı yerleri keşfetmek, dinlenmek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaptıkları bir faaliyettir. Zaman içinde, turizm alanında meydana gelen değişimler, imkanların artması ve yeni kaynak arayışları turizm anlayışını farklılaştırmıştır. Bu durum, turizmin çeşitlenmesine ve alternatif turizm türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Alternatif turizm türleri içerisinde en çok ilgi çeken alanlardan birisi kültür turizmidir. Azerbaycan, kültür turizmi gibi alternatif turizm türleri için zengin kaynaklara sahiptir ve bu kaynaklar sayesinde yerli ve yabancı turistler için cazip bir turizm destinasyonu olabilmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen Karabağ bölgesi, turistik bakımdan oldukça zengin bir potansiyele sahiptir. Bölgenin kültür turizm potansiyeli, değerlendirilmesi, sorunları ve çözüm önerileri ele alınmıştır. Bu çalışma, bölgenin potansiyelinin kullanılabilmesi ve var olan değerlerin korunması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çalışma kapsamında ikincil veri kaynaklarından faydalanılmış ve turizm uzmanlarının görüşlerini belirlemek amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile veriler toplanmıştır. Elde edilen veriler derinlemesine incelenmiş, bu bulgular ışığında bölgedeki turizmin güncel durumu ve geleceğe yönelik eylemler ele alınmış, ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kültür, Turizm, Karabağ

Examination of Azerbaijan's Karabakh Region in Terms of Cultural Tourism

ABSTRACT

Tourism is a basic activity that people do to travel, discover different places, relax and meet their needs. Over time, changes in the field of tourism, the increase of opportunities and the search for new resources have diversified the tourism understanding. This situation has led to the emergence of alternative tourism types. One of the most attractive areas among alternative tourism types is cultural tourism. Azerbaijan has rich resources for alternative tourism types such as cultural tourism and these resources make it an attractive tourism destination for domestic and foreign tourists. The Karabakh region, which is examined within the scope of this study, has a very rich potential in terms of tourism. The cultural tourism potential, evaluation, problems and solution suggestions of the region have been discussed. This study emphasizes the need to use the potential of the region and protect the existing values. Secondary data sources were used within the scope of the study and data were collected by semi-structured interview technique to determine the opinions of tourism experts. The obtained data were analyzed in depth, the current situation and future actions of tourism in the region were discussed in the light of these findings, and relevant suggestions were presented.

Keywords: Culture, Tourism, Karabakh

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID ID: 0000-0003-4525-8892, javidaliyev2022@ogr.iu.edu.tr

² İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-9141-6420, ikizilirmak@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Turizm sektörü, sosyo-ekonomik ve çevresel konularda önemli katkılar sağlayan ve sürekli gelişen bir sektördür. Birçok sektörle entegre olabilen turizm sektörü, yenilenen ve gelişen yapılarıyla sürekli olarak ilgi odağı olmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte destinasyonlarda da farklılıklar ortaya çıkarken, farklı turizm türlerine olan ihtiyaç da artmaktadır (Kavaklı ve Karakaş, 2022: 25). Turizm her geçen gün değişen, çeşitlenen ve yeni imkanlar sunan bir sektör haline gelmiştir. Kum, deniz ve güneş tatillerine alternatif olarak turizm seçenekleri arasında kültür turizmi, farklı medeniyetleri, gelenekleri ve yerleri keşfetmeyi içeren bir faaliyet çeşididir (Aytuğ vd., 2020: 720; Wang vd., 2010: 55). Turizmin bu çeşidi, yılın herhangi bir döneminde gerçekleştirilebildiği için mevsimsel dalgalanmalardan etkilenmeyerek ülke ekonomisine sürekli katkı sağlayabilmektedir (Zayım, 2018: 3). Aynı zamanda bu sektör, dünya genelinde birçok insanın farklı kültürleri tanınmasına ve deneyimlemesine olanak sağlamaktadır (Lordkipanidze, Brezet ve Backman, 2005: 788). Kültür turizmi, giderek popülerleşen ve turistlerin ilgisini çeken bir turizm türüdür. Bu turizm türü benzersiz kültüre sahip toplumlar için ekonomik fırsatlar ve istihdam olanakları sunmaktadır (Karcıoğlu ve Söylemez, 2022: 218). Ayrıca, kültür turizmi sadece ekonomik gelişim sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilirliği açısından da önemlidir (Dogget, 1993: 8). Bu nedenle, kültür turizmi, alternatif turizm türleri arasında önemli bir yer tutar ve ülkeler tarafından üzerinde durulan bir turizm şeklidir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 189).

Dünyada kendine özgü kültür varlıklarına sahip farklı destinasyonlar bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi de, zengin tarihi ve kültürel mirasıyla kültür turizmi için mükemmel bir destinasyon olarak öne çıkmaktadır. Bölgedeki turistik yerler ve kültür varlıkları, turistlere bölgenin zengin tarihini ve kültürünü keşfetme fırsatı sunmaktadır. Ayrıca, geleneksel Azerbaycan mimarisi, mutfağı, el sanatları ve müzikleri de turistlerin ilgisini çeken unsurlar arasındadır (Seferov ve Hesenov, 2006: 263; Seferov ve Veliyeva, 2020).

Bu çalışma, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki kültür turizmi potansiyelini inceleyerek turizm sektöründe var olan sorunları ve fırsatları belirlemektedir. Çalışma kapsamında ikincil veri kaynakları ve literatür incelenmiş ve turizm uzmanları ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Çalışma sonucunda, bölgenin turistik cazibesini artırmak için turizm işletmeleri, hükümet kurumları ve sivil toplum örgütleri tarafından kullanılacak öneriler sunulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İlgili Literatür

Caferov (2016) Şuşa ve çevresindeki tarihi yapıların önemine dikkat çekerek, bölgenin zengin doğal kaynakları ve elverişli iklim koşullarının kültürün gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtiyor. Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na ait taş kutu mezar ve höyükler bölgedeki yerleşim yerlerinde sıklıkla bulunmaktadır. Ayrıca, tarihi kaleler, köprüler, hamamlar gibi kültürel varlıkların da bölgede mevcut olduğu ve yabancı gezginlerin bu yapıları ziyaret ederek bilgi edindiği belirtilmiştir. Cabbarov, Abbasova, ve Tanrıverdi'nin (2020) yapmış oldukları çalışma, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin turizm potansiyelinin önemine ve Ermenistan'ın işgal ettiği Dağlık Karabağ ve diğer toprakların kurtarılmasının turizm açısından yaratacağı fırsatlara odaklanmaktadır. Makalede, bölgedeki turizm altyapısının restorasyonu ve çeşitli turizm türlerinin geliştirilmesi için öneriler sunulmaktadır. Bölgede özellikle, sağlık turizmi, ekoturizm ve kültür turizminin geliştirilebileceği vurgulanmıştır. İsmayılzade (2021) "Karabağ'ın Antik Anıtları" çalışmada, bölgedeki antik anıtların tarihi ve önemi hakkında bilgi vermektedir. Azılı mağarası, Hudaferin köprüsü, Hocalı mezarlığı ve Kelbecer kaya resimleri gibi yapılar mimari açıdan büyük öneme sahiptir. Bu yapıların araştırılması ve

uluslararası düzeyde tanıtılması Azerbaycan'a ve dünya kültürüne katkı sağlamaktadır. Cafersoy (2022) Şuşa'daki tarihi yapıların turizm potansiyelini incelediği çalışmada, Laçın, Şuşa ve Hocaent'teki kiliselerin ve türbelerin bölgenin turizm açısından önemli yerleri olduğuna dikkat çekmiştir. Bu potansiyelin kullanımı, ülkenin tarihi eserlerinin tanıtılması, ekonomik kazanç sağlanması ve Ermeni propagandasının tersine çevrilmesi açısından faydalı olabilmektedir. Mehdizade'nin (2022) çalışması bölgenin turizm potansiyeli, mevcut durumu ve gelecekteki eylemler gibi konulara odaklanmıştır. Çalışmada Karabağ ve Doğu Zengezur'un Azerbaycan'ın en turistik bölgelerinden biri olduğu, ayrıca tarihi kültürüyle büyük bir turizm potansiyeline sahip olduğu belirtilmiştir. Makalede, bölgedeki tarihi yapıların ve kültürel mirasın, turistler için çekici fırsatlar sunabileceği vurgulanmıştır. Kültür turizminin bölgeye gelen turist sayısına önemli bir etki edebileceği sonucuna varılmıştır. Memmedov ve Ahmadov'un (2022) araştırmasında, işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarının turizm potansiyeli, özellikle Karabağ bölgesinin turistik çekiciliği incelenmiştir. Turizm sektöründeki sorunlar ve fırsatlar belirlenerek, bölgedeki turizmin sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesine yönelik öneriler sunulmuştur. Özellikle, bölgede ekoturizm ve kültürel turizmin potansiyelinin yüksek olduğu belirtilmiştir. Hüseyinzada ve Kocaman (2023) tarafından yapılan çalışmada Karabağ ve Doğu Zengezur bölgelerinin turizm potansiyeli, geleneksel turizm türlerinin yanı sıra alternatif turizm açısından da yüksek olduğu belirtilmektedir. Ancak, turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve bölgenin turizm altyapısının geliştirilmesi gerektiği ve bölgenin doğal güzellikleri, tarihi yapıları ve kültürel eserleriyle doğru planlama ve pazarlama ile turizm bölgelerinin kalkınmasına önemli bir katkı sağlayabileceği vurgulanmaktadır. Senija ve Paul (2011) tarafından yapılan çalışmada Bosna Hersek'teki savaş sonrası dönemde turizmin yeniden yapılanmaya nasıl katkıda bulunduğu, turizmin istihdam yaratma, gelir artırma ve bölgesel kalkınma gibi alanlarda nasıl etkili olduğu ele alınmıştır. Bu bağlamda savaş sonrası dönemlerde kültür turizmi, bir bölgenin yeniden yapılanma ve toparlanma sürecinde büyük bir öneme sahiptir. Reddy, Boyd ve Nica (2020) tarafından yürütülen çalışma ise savaş sonrası dönemlerde kültür turizminin önemine ve etkisine dair bir perspektif sunmaktadır. Kültürel mirasın korunması, restorasyonu ve tanıtımı, toplumun ortak değerlerinin yaşatılması ve turizm gelirlerinin artırılması açısından kritik bir rol oynamaktadır. Kültür turizmi, turistlerin bölgenin tarihini, sanatını, geleneklerini ve yaşam tarzını deneyimlemelerine olanak sağlayarak, yerel ekonomiye katkıda bulunurken aynı zamanda kültürel anlayış ve hoşgörüyü destekleyen bir alan oluşturur. Greg (2018) ve Eser, Dalgın ve Çeken (2010) yapılan çalışmalarda kültür turizminin önemine vurgu yapılmakta ve sürdürülebilir kalkınma için önemli olduğu belirtilmektedir. Bu sayede, post-savaş dönemde kültür turizmi, barış, anlayış ve sosyal iyileşme sürecine katkıda bulunarak bölgenin geleceğini şekillendirebilir.

2.2. Kültür Turizmi

Kültür, insanların uzun yıllar boyunca biriktirdiği bilgi, gelenek, sanat, dil ve yaşam tarzı gibi unsurların toplamıdır (Emekli, 2006: 53). Kültürkelimesi, Latince "colere" veya "cultura" kelimelerinden türemiştir. Klasik Latince'de ise "ekip-biçmek", "bakmak" veya "yetiştirmek" anlamına gelir. Kültür, maddi ve maddi olmayan unsurların bir araya gelmesiyle oluşan karmaşık bir yapıdır. Bu yapı içinde bilgi, inanç, gelenek, örf, adet, sanat, ahlak, araç-gereç ve teknik gibi pek çok unsur yer alır (Şimşek vd., 2007: 27). Başka bir ifade ile kültür, insanların ürettiği soyut ve somut unsurların birleşimidir (Gülcan, 2010: 101).

Genel olarak ise kültürü, semboller sistemi olarak tanımlanabilen ve insanlar tarafından paylaşılan, gelecek nesillere aktarılan bir yapı olarak nitelendirmek mümkündür (Arslanoğlu, 2001: 245-246).

Kültür turizmi, tarihi binalar, anıtlar, gelenekler, değerler, törenler ve sanat formlarının keşfedilmesini içeren bir turizm türüdür (Nyaupane vd., 2006: 82). Bu terim 1980'lerin başında Avrupa Birliği'nin kültürel kimliğini ve mirasını keşfetmek için ortaya atılmıştır (Çulha, 2008:

1829). Dünya Turizm Örgütü, 1985 yılında kültür turizmini insanların kültürel mirasa, sanata, tarihi yerlere, yerel kültürlerle ve geleneklere yönelik olarak gerçekleştirdiği bir turizm türü olarak tanımlamıştır (Saçılık ve Toptaş, 2017: 107). Kültür turizmi, birçok farklı alt gruba ayrılan ancak genel olarak miras, tarih, inanç ve etnik turizm gibi ortak temaları içeren bir karmaşık turizm kavramıdır (Değerliyurt vd., 2013: 1047).

Kültür turizmi, kitle turizmine alternatif olarak görülebilmektedir, ancak kitle turizmi kapsamında da yer alabilmektedir. Yani, diğer turizm türleri sırasında da kültür türleri düzenlenebilmektedir. Kültür turizmine yönelik bakış açısı, turistlerin seyahatten ne elde etmek istedikleri ile ilgilidir (Bandoğlu, 2016: 157). Kültür turizmi, son yıllarda turizm sektörünün en hızlı büyüyen ve en geniş çaplı pazarlarından biri haline gelmiştir (Zuromskaite ve Daciulyte, 2016: 126). Bugünün kültür gezginleri, farklı insan gruplarını ve kültürlerini tanıma, deneyimleme ve bu deneyimlere katılma arzularıyla hareket etmektedir. Turistler, yerel kültürel öğelerin zenginliğini keşfetmek ve bu öğelerin bir parçası haline gelmek için seyahat etmektedirler. Bu nedenle, kültür turizmi giderek daha çok kişinin katıldığı bir hale gelmektedir (Lynch vd, 2011: 984). Günümüz kültür turizmi anlayışı, farklı kültürlerin mirasıyla kaynaşmayı, tanışmayı ve ziyaretçinin düşünce ve duygularında yeni bakış açıları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu da, ziyaretçilerin yaratıcılıklarını keşfetmelerine, farklı kültürlerin etkileyici yönlerini deneyimlemelerine ve kişisel gelişimlerine katkıda bulunmalarına olanak tanımaktadır (Akkuş ve Güneş, 2016: 75). Kültür turizmi, ekonominin büyümesinde, istihdam sağlamada, kültürel varlıkların korunmasında ve tanıtılmasında önemli bir kaynak oluşturmaktadır (Güngör, 2022: 1787). Karabağ bölgesi de, zengin kültürel mirası ile dikkat çeken bir bölgedir ve bu mirasın turizm sektöründe kullanılması ülke ekonomisine ve ülkenin tanıtımına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, turizm faaliyetleri sayesinde, bölgedeki kültürel varlıkların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması da mümkün olacaktır.

2.3. Karabağ'ın Coğrafi Özellikleri ve Kültür Turizmi Açısından Potansiyeli

Karabağ bölgesi Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'ın güneybatısında, Ermenistan ve İran ile sınırdadır. Dağlık ve engebeli bir araziye sahiptir ve yüksekliği deniz seviyesinden 800 ila 3.000 metre arasındadır (Ahmadova, 2011). Dağlık yapısı nedeniyle bölge büyük ormanlarla kaplıdır ve derin vadiler, nehirler ve göllerle kesilmiştir. Gamış Dağı 3.724 metre yüksekliğiyle en yüksek noktadır ve bölgede Terter, Hakari, Arpaçay, Bazarçay, Barguşat ve Okçuçay gibi ana nehirler bulunmaktadır. Bölge coğrafi konumu itibarıyla stratejik açıdan önemlidir (Hüseynov, 2012: 104).

İkinci Karabağ savaşı sonrasında, Karabağ ve Doğu Zengezur isimli iki ekonomik bölge oluşturulmuştur. Karabağ ekonomik bölgesi, Hankendi şehri, Hocavend, Hocalı, Ağdam, Şuşa, Fuzuli, Terter, Ağcabedi ve Barda illerini, Doğu Zengezur ekonomik bölgesi ise, Zengilan, Gubadlı, Cebrayıl, Laçın ve Kelbecer illerini kapsamaktadır. İllerin eşit kalkınmasını sağlamak için, işgalden kurtarılan bölgelerin ekonomik bölgelere bölünmesine karar verilmiştir. (Caferov, 2021). Karabağ bölgesi, yarı kurak bir iklim ile karakterizedir. Yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlıdır. Yüksek rakımlardaki dağlık alanlarda kar yağışları görülür (Babayeva vd., 2022: 87). Bölge, iklimi nedeniyle tarımsal üretim için uygun koşullara sahiptir, özellikle meyve ve kuruyemişlerin yetiştirilmesi ile şarap üretimi için idealdir (Adilova, 2021:47).

"Karabağ" adı erken Orta Çağ'dan (VII yüzyıl) itibaren tarihi bir kavram olarak kullanılmıştır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi önceleri tarihi-coğrafi bir kavram olarak belirli bir yere atıfta bulunurken, daha sonra Azerbaycan'ın geniş coğrafi alanı ile ilişkilendirilmiştir. Adın etimolojik anlamı "kara bahçe" olarak açıklanır. "Kara" kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde "yoğun", "kalın", "büyük", "görkemli", "koyu" gibi anlamları da vardır. Tüm kaynaklarda kelimenin Türk kökenli olduğu belirtilmektedir (Asgarov,2010: 103; Hasanov,

Şekil 1: Karabağ Bölgesinin Coğrafi Konumu

Kaynak: Ekonomik Reformların Analiz ve İletişim Merkezi, 2021

Karabağ bölgesinin 20. Yüzyılın sonlarında Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal olunması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti bu bölgedeki yönetimini kaybetmiş ve buna bağlı olarak da turizm potansiyelinden faydalanılamamıştır. Karabağ bölgesi SSCB döneminde ve ondan önceki dönemde de önemli bir kültür merkezi olarak ün kazanmıştır. SSCB döneminde turizmin pek yaygın olmamasına rağmen bölgeyi ziyaret eden kişilerin sayı 1987 yılında 250 bin kişiye ulaşmıştır. Bunlardan 200 bin kişi SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinden 50 bin kişi ise, yabancı ülkelere gelmiştir (Cabbarov vd., 2020: 38). Birinci Karabağ savaşından sonra ise, bölge illegal şekilde ziyaret edilmeye başlanmıştır. Ermeni kaynaklarda yer alan verilere göre, 2005 yılında 4 bin, 2010 yılında 8 bin, 2015 yılında 16 bin 589, 2019 yılında 41 bin 963 ve 2020 yılıkinci Karabağ savaşına kadar 2 bin 500 kişi bölgeyi ziyaret etmiştir. Turistlerin geldikleri ülkelere bakıldığında, Ermenistan, Rusya, Fransa, ABD, Gürcistan ve İran gibi ülkelerin ilk sıralarda olduğu görülmektedir. Genel olarak ise, dünyanın farklı 80 ülkesinden bölgeyi ziyaretetmeye gelen turistlerin olduğu görülmektedir (Golunova ve Zotova, 2021: 702-703).

Görüldüğü gibi, bölgedeki turizm potansiyeli birçok ülkeden buraya turist çekmektedir. Yalnızca, bölgenin işgal altında olduğu dönemde burayı ziyaret etmenin legal olmaması turist sayısının çok fazla olmamasına neden olmuştur. Uzun süren işgal süreci 2020 yılı 27 Eylül tarihinde başlayan İkinci Karabağ savaşının sonucunda sona ermiş ve Karabağ bölgesi yönetiminin Azerbaycan tarafına geçmesi sağlanmıştır. Bununla da, bölgeyi ziyaret edebilmedeki sınırlılıklar ve zorluklar ortadan kalkmıştır. Önümüzdeki yıllar içinde bu destinasyona gelecek olan turist sayında önemli artış olacağı öngörülmektedir (Abdullayeva, 2021: 41).

Savaş sonrası bölgede altyapı çalışmaları hızla yürütülmeye başlanmış ve turizm sektörü de geliştirme programları ve stratejileri ile desteklenmiştir (İsmayilov, Ahmadova ve Gasimov, 2021: 238). Bilindiği üzere bir bölgede turizmin geliştirilebilmesi için altyapı imkanlarının özellikle de ulaşım olması oldukça önemlidir. Bu nedenle, bölgeye kolay ulaşımı sağlamak adına yeni karayolları kullanıma açılmıştır. Kabul edilen Devlet Programına uygun olarak, Karabağ bölgesinde karayolu altyapısı hızlı bir şekilde oluşturulmaya başlamış ve belirlenen hedefin büyük bir kısmı yerine getirilmiştir (Valiyeva, 2022: 18). Bunun yanı sıra, iki farklı ilde uluslararası hava alanlarında kullanıma açılmıştır. 26 Ekim 2021 yılında Füzuli havalimanının, 20 Ekim 2022 yılında ise Zengilan havalimanının açılış töreni yapılmıştır. 2024 yılında ise Laçın

uluslararası havalimanının kullanıma açılacağı planlanmaktadır. Ulaşım ile ilgili görülen bu işler bölgede turizmin gelişmesine önemli ölçüde katkı sunacaktır. Birkaç ilde havalimanının ve yeni karayollarının olması bölgeye kolay şekilde ulaşmaya olanak sağlayacaktır (Caferli, 2021: 111).

Karabağ bölgesinde, konaklama imkanlarını sağlayabilmek adına otellerin inşası da gerçekleştirilmektedir. Özellikle Şuşa şehrinde inşa edilmiş oteller yüksek kalitede hizmet verebilmek adına birçok imkanı bünyesinde barındırmaktadır. Burada konferans salonu, toplantı odaları, restoranlar, mağazalar, otoparklar ve gerekli diğer altyapı imkanları misafirlere sunulmaktadır. Aynı zamanda, Zengilan ve Ağdam gibi illerde de otel işletmelerinin inşası devam etmektedir. Bu gibi altyapı hizmetlerinin oluşturulmasından sonra artık bu bölgeye turlar oluşturulmaya başlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Turizm Ajansı'nın düzenlediği bu turlarda, bölgenin doğal güzellikleri, kültürel varlıkları ve diğer turizm ürünleri turistlere sunulmaktadır (Memmedov ve Ahmadov, 2022: 218; tourism.gov.az).

2.5. Karabağ'ın Kültür Varlıkları

Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti için önemli bir bölgedir ve tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. En eski kalıntıları MÖ 4. binyıla kadar uzanmaktadır (Onk, 1997: 2). Bölgede bulunan tarihi yapılar, kültürel miraslar ve doğal alanlar, turizm potansiyeli açısından oldukça kıymetlidir. Şuşa, Kelbecer, Ağdam, Laçın, Hocalı ve Cebrayıl gibi iller, kültürel açıdan önemli yerlerdir. Bölgede kaleler, tarihi mahalleler, sanat insanlarının ev müzeleri, doğal pınarlar ve türbeler gibi kültür varlıkları bulunmaktadır (Valiyev, 2022: 214).

2.6. Tarihi Yapılar

Şuşa, Askeran ve Şahbulag Kaleleri

Şuşa, Azerbaycan'ın en güzel bölgelerinden biri ve Karabağ'ın kültür merkezi olarak kabul edilir. Karabağ Hanlığı (1747-1822) döneminde 1750-1751 yılları arasında, savunma amaçlı olarak Şuşa şehrinde bir kale inşa edilmiştir. Bu kale, Panahali Han'a ithafen "Panahabad" olarak adlandırılmış, daha sonra ise "Şuşa Kalesi" olarak anılmaya başlanmıştır. Azerbaycan mimarisinin güzel örneklerinden biri olan kale, Arran mimarlık okulu tarzında inşa edilmiştir. Yerel taşlar ve kireç-yumurta sarısı karışımı kullanılarak inşa edilen kale, üç kapıya sahiptir ve Gence kapısı yüksek mimari özellikleri ile öne çıkar. Kale, dairesel koruma kuleleri ile donatılmıştır ve şehir merkezi ile bağlantısını sağlamak için yüksek mimari kaliteye sahip bir köprü de inşa edilmiştir. Bu köprü, "Kale Köprüsü" olarak bilinir (Mukarramoğlu, 2022a: 9).

Askeran Kalesi, savunma amacıyla yapılmış önemli bir yapıdır. Tam olarak hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı tartışmalıdır. Bazı kaynaklara göre, İbrahim han tarafından 1786 yılında yapılmıştır, bazılarının göre ise 1750-1760 yıllarında Mehreli han tarafından yaptırılmıştır. Kale, Şuşa şehrinde 24 km mesafede, Gargarçay'ın sağ ve sol kıyısındaki dağlık alandan geçen bir yerde konumlanmıştır (Medetoğlu, 2018: 4). Askeran Kalesi, Şuşa'ya ova tarafından gelebilecek olası düşman saldırılarını engellemek için yapılmıştır. Kalenin nehir kıyısında yer alan kısmı, 250 metre uzunluğunda çift duvardan oluşmaktadır. Nehir taşından yapılmış kale duvarlarının genişliği 2 metre, yüksekliği ise yer yer 9 metreyi bulmaktadır. Gargarçay'ın kıyıları çok yüksek ve sarp olduğundan, düşman bu kaleyi ele geçirmeden Şuşa'ya ilerleyemezdi. Askeran Kalesi, hem mimari hem de döneminde sahip olduğu önem bakımından oldukça değerlidir (İbrahimov, 2011: 15).

Şahbulag Kalesi (Tarnakut Kalesi), 18. yüzyıl Azerbaycan mimarisinin öne çıkan örneklerindedir (Alioğlu, 2021: 6). Karabağ Hanı Panahali Han tarafından 1751-1752 yıllarında inşa edilen kale, adını Ağdam'da bulunan aynı isimli gürsulu bir pınardan almıştır. Kale, savunma amacıyla dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş ve duvarlar, gözetleme kuleleriyle çevrilidir. 18. yüzyıldan kalma kalenin surları iki asrı aşkın bir süredir ihtişamını

korumuştur. Kale, su kaynakları bakımından zengin bir bölgede yer aldığı için stratejik bir öneme sahiptir (Sahat, 2020: 16). Birinci Karabağ savaşı sonrasında, Ermeniler kaleyi kilise olarak kullanmışlardır (İsmayılov, 2020:1).

Gövher Ağa ve Ağdam Camileri

Şuşa'da yer alan diğer önemli bir kültürel varlık ise Gövher Ağa Cami'dir. Yukarı ve Aşağı Gövher Ağa Cami olarak adlandırılan iki tane benzer cami mevcuttur. Bu camiler de Şuşa kültürünü sembolize eden hususlar sırasındadır (Alizadeh, 2006: 113).

Yukarı Gövher Ağa Camisi, Şuşa'nın merkez meydanında bulunan en eski camidir ve 1883 yılında Gövher ağa tarafından finanse edilmiştir. Bu nedenle de, cami ismini Karabağ hanı İbrahim Halil'in kızı GövherAğa'dan almıştır (Karabağ Mirasımızın Ebedi Hatırası, 2008: 16). Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ulusal öneme sahip tarihi ve kültürel bir anıt olarak tescillenmiştir. Aşağı Gövher Ağa Camisi ise, 1874-1875 yıllarında inşa edilmiştir ve aynı dönemdeki mimari özellikleri taşımaktadır. İki caminin mimari de mimar Kerbelayı Safiyan Karabağidir. Her iki cami de Şuşa kültürünü sembolize eden önemli yapılar arasındadır (Mukarramoğlu, 2022b: 8). İkinci Karabağ savaşı sonrasında bölgede yeniden yapılanma çalışmaları hızla devam etmektedir. Bu bağlamda Yukarı Gövher Ağa Cami'nin büyük çaplı rekonstrüksiyon ve restorasyon çalışmaları tamamlanmıştır (president.az).

Ağdam bölgesinde yer alan Ağdam Cuma Camii, 1870 yıllarında bölgenin önemli bir ticaret merkezi haline gelmesiyle inşa edilmiş ve Karabağ'ın eşsiz dini mimarisinin anıtsal örneklerinden biridir (Halilov vd., 2017: 32). İki minaresi olan bu caminin mimari de Gövher Ağa camide olduğu gibi Kerbelayı Safiyan Karabağidir. Harim planı, geleneksel kare şeklinde ve ortasında dört sütun bulunmaktadır. Cami, kadınların ibadeti için tasarlanmış balkonlu yan kemerlere sahiptir ve sade bezemeli mihrap nişi ile dikkat çekmektedir. Cami, klasik sadeliği ve geometrik formun saflığı ile işlevsel gereksinimleri mükemmel bir şekilde karşılayan bir plana sahiptir (Ketanov, 2016: 6).

Ekmek Müzesi

Ağdam Ekmek Müzesi, eski SSCB'de ilk kabul edilen ve dünyada ikinci olan bir müzedir. Müze 25 Kasım 1983'te açılmıştır ve SSCB döneminde büyük ilgi görmüştür (Salmanlı, 2020: 11). Müzede taşlaşmış tahıllar, el değirmenleri, eski kitaplar ve tarım aletleri gibi çeşitli örnekler bulunmaktaydı. Müze faaliyete başladıktan sonra yaklaşık 300 eser, ziyarete gelen yabancı misafirler tarafından bağışlanmıştır (Mukarramoğlu, 2022c: 10). Birinci Karabağ savaşı sırasında bazı eserler müzeden alınarak Azerbaycan Tarih Müze'sine bağışlanmıştır. Ancak, 1992'de Ermeniler tarafından müze yerle bir edilmiştir. İkinci Karabağ savaşı sonrasında özgürlüğüne kavuşan Ağdam ilinde müzenin tekrar yapılması planlanmaktadır (Babayev, 2023: 11).

Hudaferin Köprüsü

Hudaferin köprüsü, Şaddadi hükümdarı Fazl ibn Muhammed tarafından 1027 yılında Ravvadiler ile savaşmak için inşa edilmiştir. İpek Yolu üzerinde bulunan köprü'nün, Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Azerbaycan'a yürüyüşü sırasında bir kısmı yıkılmış, daha sonra restore edilmiştir. İkinci köprü ise 13. yüzyılda Elhanlılar döneminde yapılmıştır ve sadece 3 geçidi ayakta kalmıştır (Azadi, 2020: 30). Her iki köprü de Araz Nehri üzerinde bulunuyor. Hudaferin köprüsü, Azerbaycan mimari sanatının incisi sayılan tarihi bir anıttır ve farsça kaynaklarda isminin anlamı "Allah'ın yarattığı" olarak gelmektedir (Hüseyn, 2021: 7). Köprü, Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında bir geçit görevi görmektedir (Valiyev, 2022: 9). Köprü'nün yapımında Müslüman mimarlık okulunun tipik özellikleri kullanılmıştır ve sütunları doğal kayalar üzerine inşa edilmiştir (Giyasi, 2018: 14).

Azıh Mağarası

Dünyaca önemli bir arkeolojik eser olan Azıh mağarası, Hocavend bölgesi Azıh köyünde, Guruçay'ın sol kıyısında yer almaktadır. Dünyadaki ilk insan yerleşim yerlerinden biri olan mağara, Taş Devri insanların yerleşim yeri olarak ünlüdür. 1960 yılında keşfedilen mağaranın alanı 800 km²'dir ve içinde uzunlukları 600 metreyi bulan 8 koridor bulunmaktadır (Sarıyeva, 2018: 15). Mağara, Guruçay kültürü, Aşel kültürü ve Mustye kültürü dönemlerinde iskan edilmiştir. Haziran 1968'de, paleolitik arkeolojik keşif ekibi, Azıh mağarasının V katmanındaki arkeolojik kazılar sırasında 18 yaşındaki bir kadının çene kemiğini keşfetmiştir. Buluntu üzerinde yapılan araştırmalar, bulunan kemiğin en az 350-400 bin yıllık bir geçmişe sahip olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda mağarada 1-1,5 milyon yıl öncesine ait Paleolitik dönem ve Mezolitik döneme ait taş kesme aletleri de keşfedilmiştir. Bu da mağaranın oldukça önemli bir tarihe ve kültüre sahip olduğunu göstermektedir (Tahirkızı, 2013: 15).

Hudavang, Gencesar, Amaras ve Açoğlan Manastırları

Haç prensleri, Alban Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmek için sadece beylik topraklarında değil, diğer bölgelerde de kilise ve manastırlar inşa etmeye ve onarmaya başladılar. Kelbecer bölgesindeki Tartarçay'ın sol yakasında bulunan ve halk arasında Hudavang - "Tanrı'nın Tapınağı" olarak bilinen manastır kompleksi bu nedenle inşa edilmiş ve bu Haçın prenslerinin ilk dini merkezi olmuştur. Haç Beyliği'nin metropolü haline gelen bu anıtın yapımı farklı dönemlere aittir. Burada VI-VII yüzyıllarda ilk kez bir kilise inşa edilmiştir. Manastırın en görkemli tapınağı sayılan 4 sütunlu Arzu Hatun Tapınağı 1211 yılında yapılmıştır. Manastır kompleksi, orta çağ Karabağ'ın kültür merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Niftaliyev, 2022: 24).

Kelbecer bölgesinin Vangli köyünde bulunan Gencesar manastırının ana binaları 13. yüzyılda inşa edilmiştir. Manastırın bulunduğu Haçınçay kıyısındaki tepe, Hristiyanlıktan önce bile kutsal bir yer olarak kabul ediliyordu. Gencesar Manastırı, Kafkas Albaniya'sının dini ve kültürel merkeziydi. Gencesar manastır kompleksi bir kilise, özel bir giriş ve yardımcı binalardan oluşmaktadır. Manastırın etrafı surlarla çevrili olup, güney ve batıda iki kapısı vardır. Ek binaların hücre ve odaları kuzey ve güney duvarlarıyla bağlantılıdır. Külliye'nin güney kapısı yakınında bulunan kilisenin temeli 1216-1238 yılları arasında Alban prensi Hasan Celal tarafından atılmıştır. Modern kaynaklara göre, anıtın gerçek adı Hazinadag Tapınağı olan bu tarihi yapıt Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından dünya çapında bir anıt olarak tescillenmiştir (Mamedova, 2004: 124-125).

Kafkas Albaniya'sının merkezi olan Azerbaycan'da erken Hristiyanlık dönemine ait anıtlar bulunmaktadır. Bu anıtlar arasında Amaras manastırı çok önemli bir yer tutmaktadır. Karabağ'ın Hocavend ilinde bulunan Amaras manastırı, Hristiyan Alban mirasının en kıymetli örneklerinden biridir (Sarıyeva, 2021: 7). Arkeolojik araştırmalarda anıtın üç yapım evresi tespit edilmiştir: birinci evre IV yüzyıla, ikinci evre X yüzyıla ve üçüncü evre XIX yüzyıla aittir. Ayrıca, çok sayıda tapınak inşa eden ve eski tapınakların restorasyonunu emreden Alban hükümdarı III Momin Vachagan (487-510) döneminde tapınakta yeniden inşa çalışmaları yapılmıştır. Ancak çok sayıda inşaat, yıkım ve yeniden inşa çalışmalarına rağmen modern tapınak binası orijinal halini koruyabilmiştir. İşgal sırasında ermeniler bu anıtı sahiplenmeye çalışmış ve yapıt üzerinde bazı restore işleri yürütmüşler (Cafersoy, 2021: 10).

Hristianlıkla ilgili bir diğer önemli tarihi yapıt ise Açoğlan manastırıdır. Açoğlan Manastırı veya Sisarnavang, Laçın şehri yakınlarındaki Kosalar köyünde, Açoğlan Nehri kıyısında bulunan, 5-6. yüzyıllardan kalma bir bazilikadır (Hacıyev, 2010: 23). Efsaneye göre, manastır kompleksi eski birçok tanrılı tapınağın yerine inşa edilmiştir. Hristiyan inancına göre Aziz George'un kutsal emaneti manastırda tutulmaktadır. Azerbaycan kaynaklarında kullanılan manastırın adı, anıtın yanından geçen küçük dağ nehrinin adıyla ilgilidir. Ana kilise binası ve

çan kulesi 1779'da yenilenmiştir. Bu konuda bilgi veren kilise kitabesi 1967 yılında ortadan kaybolmuştur (Garayeva, 2021: 10).

2.7. Festivaller

Haribülbül Müzik Festivali

Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da müziğin ana vatanı olarak kabul edilmektedir. Bahsedilen bu husus doğrultusunda, Şuşa şehrindeki "Cıdır düzü" adlanan yerde ilk kez 1989 yılında bir müzik festivali düzenlenmiştir. Festival ismini ise, sadece bu bölgede yaygın olan Haribülbül adlı bir çiçekten almaktadır. Bu çiçek mayıs ayında açtığı için festival de bu tarihlerde yapılmıştır (Yusifova, 2021: 110). Festivalin ikinci kez 1990 yılında yapılmış, aynı yıl "Haribülbül" müzik festivali uluslararası statü kazanmıştır. İlerleyen yıllarda etkinlik bir çok komşu ülkelerin ve SSCB'ye bağlı cumhuriyetlerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Uluslararası bir statüye sahip olan festival, sadece Azerbaycan'da değil, SSCB'de de önemli kültürel etkinliklerden biri olarak kabul edilmekteydi. Üçüncü festival 1991 yılında düzenlenmiş ve bu etkinliğe 25 ülkeden yaklaşık 300 kişi katılmıştır (Faracova, 2021: 8). Dördüncü festivalin 15 Mayıs 1992'de başlaması gerekiyordu. Burada dünyanın 30'dan fazla ülkesinden 500 kişinin katılımı planlanmıştır. Ancak Karabağ'da savaşın başlaması ve 8 Mayıs'ta Şuşa şehrinin Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle festival iptal edilmiştir. İkinci Karabağ savaşı sonrasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 7 Mayıs 2021 tarihli emriyle Şuşa şehri ülkenin kültür başkenti ilan edilmiştir. Bu kararname ile "Haribülbül" festivali de yeniden düzenlenmiş ve o tarihten itibaren her yıl yapılmaya başlamıştır (Mukarramoğlu, 2022d: 6).

Şuşa Aşçılık Festivali

Karabağ bölgesi aynı zamanda çok zengin bir mutfak kültürüne de sahiptir. Bu kültürün dünyaya tanıtılması için 2022 yılından başlayarak Şuşa Aşçılık Festivali düzenlenmeye başlamıştır. Festival kapsamında Karabağ bölgesine has olan yemekler yapılmış ve ziyaretçilere sunulmuştur. Ayrıca, bu yemeklerin yapım teknikleri ile de ilgili katılımcılara bilgiler verilmiştir. Şuşa Aşçılık Festivalinde yalnızca Karabağ bölgesi değil, Azerbaycanın birçok farklı illeri temsil edilmiştir. Çeşitli ülkelere de katılımcıların davet edilmesiyle düzenlenen festivalde Türkiye, Almanya, Avusturya, Çin, Fransa, Gürcistan, İran, İsrail, İtalya, Malezya ve Japonya gibi ülkeler de temsil olunmuştur. Bu festivalin da her yıl düzenli şekilde yapılmasına karar verilmiştir (Haydar Aliyev Vakfı, 2022).

2.8. El Sanatları

Karabağ Halıları

Halı sanatı, Azerbaycan halkının eski sanatlarından biridir ve kültürün ayrılmaz bir parçasıdır. Azerbaycan halkının dokuma alışkanlıklarının ve sanatının önemli bir parçası olan halı dokumacılığı uzun ve başarılı bir tarih geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Azerbaycan'da birkaç halıcılık okulu vardır ve bunlardan biri de Karabağ halıcılık okuludur. Karabağ topraklarında halı kutsal ev eşyalarından biri olarak kabul edilmektedir (Sarıyeva, 2015: 15).

Karabağ bölgesinde dokuma sanatının varlığı, bu bölgenin birçok erken Tunç Çağı höyüğünde bulunan tütsü çubukları, dokuma aletleri ve diğer kanıtlarla kanıtlanmıştır. Üretim tekniği, desen ve renk zenginliği gibi birkaç özelliği ile Karabağ halıları Orta Çağ'da bile yüksek ün kazanmıştır. 14. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya tanıtılan Azerbaycan halıları arasında Karabağ halıları büyük bir önem kazanarak geniş bir yer kaplamıştır. Bu halılar estetik değeri yüksek işçilik örnekleri olarak Avrupalı sanatçıların ilgisini çekmiştir (Ağamammedov, 2015: 8). Azerbaycanlı kadın ustaların ellerinden çıkan birbirinden güzel halı ürünleri İstanbul, Petersburg, Londra, Washington, Paris gibi önemli dünya şehirlerinin müzelerinde sergilenmektedir (Abdullayeva, 2019: 6). Karabağ'da yapılan yapılanma çalışmaları kapsamında Ulusal Halı Müzesi'nin Şuşa şubesinin büyük çaplı rekonstrüksiyonu

tamamlanmıştır. Halı Müzesi'nde, Karabağ bölgesinin halıları sergilenmekte ve müze eserler hakkında daha eksiksiz bilgi sunabilmek için dokunmatik ekran sistemi gibi teknolojilerle donatılmıştır (azcarpetmuseum.az).

3. YÖNTEM

Çalışma, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin kültür turizmi potansiyelini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca, literatür taraması yapılmış ve ikincil veri kaynaklarından faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Turizm Acenta'sındaki çalışanlardan ve Yüksek Öğretim Kurullarındaki turizm öğretilerinden veri toplanmıştır. Nitel yöntemlerden olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde örneklem büyüklüğü konuya göre farklılık gösterebilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 123). Görüşme sürecinde yanıtların benzerlik göstermeye başlamasıyla birlikte, araştırmanın örnekleme noktasında altı katılımcı ile sınırlı tutulması ve bu sayının yeterli olduğu kabul edilmiştir, dolayısıyla görüşme aşaması sonlandırılmıştır. Nitel araştırmalarda görüşme sorularının güvenilirlik ve geçerliliğinin sağlanması için konunun uzmanları tarafından kontrol edilmesi ve doğru organize edilmesi gerekmektedir (Güler vd., 2015: 121). Bu bağlamda, çalışma kapsamında görüşme soruları literatüre uygun şekilde hazırlanmış ve uzman kişilerle müzakereler yapılmıştır. Daha sonra uzman kişilerce Türkçe'den Azerbaycanca'ya çevrilmiş ve görüşmeler Azerbaycanca yapılmıştır. Verilerin analizi edilme aşamasında ise, yanıtlar tekrardan uzman kişilerce Türkçe'ye çevrilmiştir. Katılımcılar tarafından paylaşılan bilgiler nitel analiz yöntemlerinin veri analizi tekniklerinden olan tematik analiz kullanılarak incelenmiştir. Veriler kodlanarak analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bilimsel etik kurullara uygun olduğu İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Araştırmalar Etik Kurulu tarafından 25.09.2023 tarihinde 9 sayılı toplantı sonucunda karara alınmıştır.

Yapılan görüşmelerde, Turizm Bakanlığı çalışanları ve turizm öğretmenleri gibi konunun uzmanlarıyla yapılan görüşmeler, verilerin geçerliliğini ve güvenilirliğini sağlamak açısından önemli bir rol oynamıştır. Bu katılımcılar, turizmle ilgili konularda doğrudan deneyim ve bilgi sahibidirler. Bu nedenle, elde edilen bilgilerin uzman görüşlerini ve genel turizm durumunu doğru bir şekilde yansıttığı söylenmektedir. Bunun yanı sıra, ikincil veriler kullanılarak Karabağ bölgesinin kültür turizmi hakkında daha fazla bilgi sağlanmıştır. Bu bağlamda, akademik makaleler, turizm istatistikleri, tanıtım materyalleri ve diğer kaynaklar incelenerek bölgenin turizm potansiyeli ve güncel durumu gibi konularda bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, ikincil verilerden elde edilen metinler, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu sayede, Karabağ bölgesinin kültür turizmi ile ilgili temel özellikleri, sorunları, fırsatları ve çözüm önerileri ortaya çıkarılmıştır. İçerik analizi, bölgenin turizm potansiyelini ve güncel durumunu daha iyi anlamak ve değerlendirmek için etkili bir araç olmuştur.

4. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular yer almaktadır. Görüşme sırasında katılımcılara sekiz tane açık uçlu soru yöneltilmiş ve buna uygun kendi görüşlerini aktarmaları istenmiştir. Araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği açısından bu bölümde sadece sorulara verilen yanıtlar ele alınacak ve yorumlama yapılmayacaktır. Araştırmaya katılan katılımcılar K1, K2, K3, K4, K5 ve K6 olarak kodlanmıştır.

Tablo 1: Bölgenin Turizm Potansiyeli İle İlgili Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Yıkım	+					
Yüksek Potansiyel		+		+	+	+
Çekicilik				+		+
Kültürel Zenginlik			+	+	+	+

Tablo 1'e bakıldığında katılımcıların bir çoğunun bölgenin zengin kültürel varlıklara ve yüksek turizm potansiyeline sahip olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Örneğin K1 düşüncelerini "Şuşa dışında Karabağ ve Doğu Zengezur'un tarihi ve kültürel anıtları 30 yıllık işgal sırasında Ermeniler tarafından yok edilmiştir." şeklinde ifade ederken, K5 "Burada kültür turizminin gelişmesi için geniş bir potansiyel var." şeklinde ifade etmiştir. K6 "Bu bölgede yer alan tarihi yapılar, müzeler, anıtlar ve diğer turistik yerler, turistler için oldukça ilgi çekicidir." şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

Tablo 2: Bölgenin Kültür Turizminin Geliştirilmesi İçin Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Restore	+	+		+		+
Tanıtım	+					+
Koruma			+	+		+
Altyapı			+	+	+	

Tablo 2 incelendiğinde, katılımcıların bölgenin turizmini geliştirmek için öncelikle restorasyon ve altyapı uygulamalarının önemli olduğuna değindikleri görülmektedir. Örneğin, K1 düşüncelerini "Yıkılan eserler restore edilmeli ve tanıtımları yapılmalıdır." şu şekilde aktarmıştır. K4 ise, "Kültür turizminin gelişmesi için bölgede kültürel kaynaklarının korunması ve restore edilmesi, altyapı, ulaşım, konaklama, rehberlik gibi hizmetlerin kalitesinin artırılması ve çeşitlendirilmesi gerekmektedir." şeklinde ifade etmiştir.

Tablo 3: Turizminin Gelişmesinde Yerel Halkın Rolüne İlişkin Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Gelenekler	+	+			+	
İstihdam			+	+		
Misafirperverlik				+	+	+

Tablo 3'e bakıldığında, katılımcıların yerel halkın geleneklerinin ve misafirperverliklerinin turizm açısından önemli olduğu vurgusunu yaptıkları görülmektedir. Örneğin, K2 düşüncelerini şöyle "Yerel halk, kendilerine özgü geleneklerini sunarak turist akışını sağlayabilir." ifade ederken, K4 "Yerel halkın misafirperverliği, güler yüzlülüğü ve yardımseverliği bölgeye gelen turistlerin ilgisini ve memnuniyetini daha da artıracaktır." şeklinde ifade kullanmıştır.

Tablo 4: Altyapı Uygulamalarının Kısa Vadede Etkisine İlişkin Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Belirsiz		+		+		
Olumlu	+		+	+		+
Uzun Vadeli					+	+

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Bazı katılımcılar, altyapı uygulamalarının kısa vadede olumlu sonuçlar verebileceğini savunurken, bazıları uzun vadede sonuç beklemenin daha doğru olacağı fikrini savunmaktadır. Örneğin K1 “Bence burada altyapı projeleri ilgiyi artırıyor, olumlu sonuçları kısa sürede görülebilir.” şu şekilde düşüncelerini ifade ederken, K5 “Kısa vadeli projeler yerine uzun vadeli ve derinlemesine planların oluşturulması daha uygundur.” cümlesiyle düşüncesini aktarmıştır.

Tablo 5: Tanıtım Faaliyetlerine Yönelik Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Devlet	+	+	+	+	+	
Özel		+			+	+
STK	+		+			+

Tablo 5'e bakıldığında katılımcıların, neredeyse ortak düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, K2 düşüncelerini “Devlet ve özel turizm kuruluşları tanıtım faaliyetlerini yürütmelidirler.” şu şekilde ifade etmiştir. K6 da “Turizm sektörü yöneticileri, yerel yönetimler, turizm işletmeleri ve sivil toplum kuruluşları (STK) tarafından tanıtım faaliyetleri yerine getirilmelidir.” fikirlerini şöyle aktarmıştır.

Tablo 6: Festivallerin Turizme Olan Etkisine İlişkin Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Olumlu		+	+	+	+	+
Sayı Artırılmalı	+			+		
İlgi Artışı			+		+	+

Tablo 6'ya bakıldığında katılımcıların festivallerin turizme yönelik etkisinin olumlu olduğuna ait düşünceler belirttikleri görülmektedir. Örneğin K2 “Turizmi olumlu yönde etkilemektedir.” ifadesini kullanmış, K5 de “Bu turizm ürünleri, yabancı turistlerin bölgeye ilgisinin artmasında kesinlikle olumlu bir etki yaratacaktır.” şeklinde düşüncesini aktarmıştır.

Tablo 7: Turistlerin Kalış Sürelerine İlişkin Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Uygun Fiyat	+			+	+	
Ürün Çeşitlendirme		+				+
Altyapı			+	+	+	+
Kaliteli Hizmet			+		+	+

Tablo 7 incelendiğinde, katılımcıların turist kalış sürelerini uzatmak için uygun fiyat ve altyapı uygulamalarının yürütülmesi gerektiğine vurgu yaptıkları görülmektedir. Örneğin, K3 “Turistlerin bu bölgede gecekalmaları için otel ve otel tipi işletmelerin, eğlence merkezlerinin, kafe ve restoranların inşa edilmesi, daha uzun süre kalmalarında etkili olacaktır.” şu şekilde düşüncelerini ifade etmektedir. K4 ise, “Daha uygun fiyatlar: Bölge, fiyatlarını turistler için daha uygun hale getirmelidir.” cümlesiyle düşüncesini belirtmiştir.

Tablo 8: Turizmin Geliştirilmesine Yönelik Katılımcı Görüşleri

Kodlar	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Tanıtım		+	+		+	+
Ulaşım			+	+		
Uygun Fiyat	+	+				
Alternatif Turizm Türleri			+	+	+	

Tablo 8 incelendiğinde katılımcıların, bölgeye turist akışını sağlamak için tanıtım faaliyetlerinin oldukça önemli olduğu vurgusunu yaptıklarını görmek mümkündür. Örneğin, K2 düşüncelerini şu şekilde “Kolay vize, kaliteye uygun fiyatlandırma ve etkili pazarlama uygulamaları gereklidir.” ifade etmiştir. K4 ve K5 ise, sırasıyla bu fikirleri “Bu bölgelere turist akışının sağlanması için alternatif turizm türleri olan dağ turizmi, kampçılık ve agro turizmin geliştirilmesini önemli görüyorum.”, “Alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi, doğru fiyatlandırma stratejisinin uygulanması ve doğru tanıtım faaliyetlerinin uygulanması turist akışını sağlayabilir.” öne sürmüşlerdir.

SONUÇ

Karabağ ve Doğu Zengezur bölgelerinin kültür turizm potansiyeli ile ilgili bulgular incelendiğinde bölgenin yüksek turizm potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Tarihi eserler, mimari yapılar, müzeler, festivaller, gelenekler ve yemek kültürü gibi unsurlar bölgenin turistler için çekici olmasını sağlamaktadır. Özellikle Şuşa'nın kültür başkenti olarak anılması ve Karabağ'ın eşsiz kültürel mirasa sahip olması bölgenin turizm açısından büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Bölgedeki tarihi eserlerin restorasyonu ve turizme kazandırılması da kültür turizminin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bölgenin doğal güzellikleri de turistler için büyük bir çekicilik unsuru oluşturmaktadır.

Katılımcıların turizmin geliştirilmesi ile ilgili görüşlerine bakıldığında, restorasyon, tanıtım, altyapı ve güvenlik gibi konular ön plana çıkmaktadır. İlk olarak, yıkılan eserlerin restore edilmesi ve tanıtımlarının yapılması bölgenin kültürel mirasının korunmasına büyük katkı sağlayacaktır. Ayrıca, turizm için doğal kaynakların optimal şekilde kullanılması, sosyo-kültürel yaşama saygı gösterilmesi, ekonomik etkinlik ve sürdürülebilirlik ilkelerine dikkat edilmesi büyük önem taşır. Altyapı, ulaşım, konaklama ve rehberlik gibi hizmetlerin kalitesinin artırılması ve çeşitlendirilmesi, turistlerin memnuniyetini ve deneyimini geliştirecek faktörlerdir. Demir (2015), Müdüroğlu (2018) ve Kalem (2021) tarafından yapılan çalışmalar da bu bulguları desteklemekte, bu faktörlerin önemini ve ilişkisini ortaya koymaktadır.

Yerel halkın rolüne ilişkin bulgulara göre, yerel halkın kültür turizminin gelişmesinde önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Dağlı (2018) ve Alisa ve Ridho (2020) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları da bu bulguyu destekleyen niteliktedir. Yerel halkın yaşam tarzı, gelenekleri ve kendilerine özgü kültürel unsurları, turistlerin ilgisini çekebilecek bir cazibe

merkezi oluşturabilir. Ayrıca, yerel halkın misafirperverlikleri ve yardımseverlikleri, turistlerin memnuniyetini artırarak bölgenin tanıtımına katkı sağlayabilir. Yerel halkın istihdam edilmesi ve kalkınma sürecine dahil edilmesi de önemli bir noktadır. Turizm işletmelerinin yerel nüfusu istihdam etmesi, yerel halkın gelir düzeyini artırırken, bölgenin kalkınmasına da katkıda bulunmaktadır.

Altyapı uygulamaları ile ilgili bulgulara göre, katılımcılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu çeşitlilik gösteren yanıtların birleşimi, altyapı projelerinin kısa vadedeki etkilerinin belirgin bir şekilde değerlendirilmesinin zor olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bazı projelerin kısa sürede sonuç verme potansiyeli olduğu düşünülse de, bazı projelerin etkisinin daha uzun vadeli olabileceği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, altyapı uygulamalarının bölgedeki turizm faaliyetlerini desteklemek ve kalkınmayı sağlamak için uzun vadeli ve sürdürülebilir planların önemli olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Tanıtım ile ilgili bulgularda farklı paydaşların rol oynaması gerektiği vurgulanmaktadır. Öncelikle Turizm Bakanlığı, turizm büroları ve diğer devlet kuruluşları aracılığıyla tanıtım faaliyetlerine katkıda bulunması önemlidir. Ayrıca, özel turizm kuruluşlarının da tanıtım faaliyetlerini yürütmesi gerektiği belirtilmektedir. Aydın ve Selvi (2019) yaptıkları çalışmada, turizmin gelişmesine yönelik tanıtım faaliyetlerinde yerel paydaşların önemini vurgulamakta, ancak bu faaliyetlerin yeterli düzeyde olmadığı sonucunu ortaya koymaktadırlar. STK'lar, turizm acenteleri birliği gibi turizmle ilgili özel kuruluşlar da tanıtım faaliyetlerinde aktif rol oynamalıdır. Bu ortaklık ve koordinasyon, turizm sektörünün büyümesine, turist akışının artmasına ve bölge turizminin gelişimine katkı sağlayacaktır.

Festivallerle bağlı olan katılımcı görüşleri, bölgede yapılan festivallerin turizme olan etkisinin olumlu olduğunu vurgulamaktadır. Festivallerin sayısının artırılması gerektiği belirtilerek, bu tür etkinliklerin turizmi destekleyici bir faktör olduğu ifade edilmektedir. Festivaller, turizme olumlu yönde etkide bulunarak bölgeye gelen ziyaretçi sayısını ve turistlerin ilgisini artırarak turizm faaliyetlerini desteklemektedir. Gursoy vd. (2020) tarafından yazılan "Festival ve Etkinlik Turizminin Etkileri" adlı kitapta festival turizminin olumlu ve olumsuz etkilerine değinilmekte ve turizmin geliştirilmesinde önemli olduğu vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, bu etkinliklerin bölgedeki kültür, gelenekler ve mutfak gibi unsurların uluslararası düzeyde tanınmasına katkı sağladığı belirtilmektedir. Ayyıldız vd. (2021) ise çalışmalarında, festivallerin turizm bölgesinin tanıtımında, imaj oluşturmada ve bölgesel kalkınmada etkili olduğunu belirtmektedirler.

Kalış süresiyle ilgili bulgulara göre, turistlerin bölgede kalış sürelerini uzatmak için çeşitli önlemler alınabileceği görülmektedir. Öncelikle, fiyat politikasının gözden geçirilmesi önemlidir. Bölgedeki fiyatların daha makul ve erişilebilir seviyelerde olması, turistlerin bölgede daha uzun süre kalmalarını teşvik edebilmektedir. Aynı zamanda, farklı turistik rotaların oluşturulması da turistlerin ilgisini çekmede önemlidir. Bunun yanı sıra, bölgedeki turizm altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir. Oteller, eğlence merkezleri, kafe ve restoran gibi turizm işletmelerinin artması, turistlere daha fazla konaklama ve eğlence seçeneği sunabilmektedir. Atsız (2020) turistlerin destinasyondaki kalış süresine yönelik yapmış olduğu çalışmada, kültürel unsurların, kalifiye eleman çalıştırmanın, destinasyonun iklim yapısının ve tanıtım gibi faktörlerin turistlerin kalış süresi üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Turistlerin bölgede daha uzun süre kalmaları, yerel ekonomiye daha fazla harcama yapmaları anlamına gelir ve bölgeye ekonomik fayda sağlayabilmektedir.

Katılımcıların son soruya verdikleri yanıtlara göre, turist akışını sağlamak için çeşitli uygulamaların yapılması gerekmektedir. Önerilen uygulamalar arasında ucuz konaklama imkanlarının sunulması, kolay vize süreçleri, uygun fiyatlandırma stratejileri, etkili pazarlama faaliyetleri ve uluslararası havaalanlarının yapılması yer almaktadır. Ayrıca, alternatif turizm

türlerinin geliştirilmesi, nitelikli tur rehberlerinin bulunması ve doğru tanıtım faaliyetlerinin yapılması da turist akışını artıracak önemli faktörlerdir. Hopoğlu ve Eryüzle (2019) tarafından yapılan araştırmada konaklama fiyatlarının turist akışı üzerinde oldukça önemli etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tuna vd. (2022) yapmış olduğu çalışmada ise, vize uygulamalarının kolaylaştırılması ve uçak bileti fiyatlarının azaltılması turistik destinasyona turist akışı sağlama etkili olduğu belirtilmektedir. Özellikle, bölgedeki turistik yerlerin tanıtımı ve alternatif turizm türlerinin geliştirilmesi, turistlerin ilgisini çekebilir ve farklı deneyimler sunarak bölgeye olan ilgiyi artırabilmektedir.

Katılımcıların görüşme sorularına verdikleri yanıtlar ve ikincil veri kaynakları incelenerek bölgenin turizm potansiyeli, turizmin güncel durumu, gelişim olanakları ve tanıtım faaliyetleri gibi birçok konuda önemli bulgulara erişilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda, bölge turizminin geliştirilmesi için aşağıdaki öneriler bağlamında çalışmalar yapılabilir:

- Doğal güzellikleri ve açık hava etkinlikleri ön plana çıkarılmalı: Bölgenin doğal güzelliklerini ve açık hava etkinliklerini tanıtarak, turistlerin bölgeye olan ilgisini artırmak mümkün olabilir.
- Güvenlik ve sosyal hizmetler güçlendirilmeli: Turistlerin güvende hissetmeleri ve rahat bir şekilde seyahat etmeleri için güvenlik önlemlerinin artırılması önemlidir.
- İnovasyona yatırım yapılmalı: Turizm sektörü paydaşları dijital pazarlama stratejileri, sosyal medya kullanımı ve sanal gerçeklik deneyimleri gibi yeni teknolojik araçları kullanarak turizm destinasyonlarını tanıtmalıdır.
- Sürekli izleme ve değerlendirme: Altyapı projelerinin etkisini belirlemek ve gelecekteki planlamalar için önemli veriler elde etmek amacıyla sürekli izleme ve değerlendirme yapılmalıdır.
- Yerel halka turizm eğitiminin verilmesi: Yerel halkın turizm sektöründe istihdam edilebilirliğini artırmak ve onların becerilerini geliştirmek için eğitim ve kapasite geliştirme programları düzenlenmelidir.
- Çeşitlilik ve yaratıcılık: Festivallerin turizme olan etkisini artırmak için farklı ve çekici festivaller düzenlemek önemlidir.
- Çeşitli deneyimler sunulmalı: Bölgede turistlere çeşitli deneyimler sunarak kalış sürelerini uzatmak mümkün olabilir. Farklı turistik rotalar oluşturulması, turistlere keşfetme ve deneyimleme fırsatları sunulabilir.
- Hedef pazar analizi ve pazarlama stratejileri: Hedef pazar analizi yaparak potansiyel turistlerin ilgi alanları, tercihleri ve seyahat alışkanlıklarını belirlenmelidir. Buna yönelik olarak da pazarlama stratejileri geliştirilmeli ve yürütülmelidir.
- Yerel ürünlerin ve hizmetlerin tanıtımı: Yerel el sanatları, gıda ürünleri ve kültürel etkinlikler gibi yerel ürün ve hizmetlerin tanıtılması ve satışa sunulması için platformlar ve pazarlar oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak, Karabağ'ın kültür turizmi açısından hedeflenen konuma ulaşması için yerel yönetimler, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve yerel halkın birlikte çalışması gerekmektedir. Bölgenin kültürel miras potansiyeli koruma bilinci ile uzun vadeli stratejiler ve yatırımlarla ortaya çıkarılmalı ve tanıtılmalıdır. Bu şekilde, turizmin bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimi üzerindeki olumlu etkisi artacaktır. Önümüzdeki yıllarda Karabağ'ın yeniden imarı, bölgede güvenliğin sağlanması ve modern şehirlerin inşasıyla dünyanın turizm merkezlerinden biri haline gelecektir.

KAYNAKÇA

Abdullayeva, Ş. (2021). Ağdam'da turizmin yeniden yapılanması. Karabağ'da Yeni Bir Ekonomi İnşa Etmek: Ağdam'dan Kalkınma Dürtüleri I Uluslararası Bilimsel-Pratik Konferansı, 16-17 Eylül 2021, Ağdam, Azerbaycan.

Abdullayeva, N. (2019). Karabağ kızlarının dokuduğu Karabağ halıları. *Palitra*, 6.

Adilova, N. (2021). İşgalden kurtarılan Karabağ bölgesinde tarım ve işleme sanayinin gelişmeyolları. Karabağ'da Ekonominin Gelecek Perspektifleri Kongresi, Bakü, Azerbaycan.

Ağamammedov, T. (2015). Azerbaycan devlet tarihinin, milli geleneklerinin, bilimve kültürünün tanıtılması, geçmişten günümüze Karabağ halıları. 525. Gazete, 10.

Ahmadova, E. (2011). Karabağ hanlığının tarihi coğrafyası. Tarih ve Onun Sorunları Dergisi, 1: 71-85.

Akkuş, O. & Güneş, G. (2016). Mersin-Aydıncık ilçesi ve çevresinin kültür turizmi potansiyeli açısından değerlendirilmesi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi SosyalBilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2): 73-98.

Alioğlu, S. (2021). Şahbulag kalesi - çağların kalıntısı. Respublika, 6.

Alisa, F., & Ridho, Z. (2020). Sustainable cultural tourism development: A strategic for revenue generation in local communities. Journal of Economic and Tropical Life Science, 4(2): 47-56.

Alizadeh, M. I. (2006). Şuşa şehri tarihi. (III Cilt). Axundov, N. (ED.) Karabağ mektupları İçinde 75-120. Ankara: Doğu-Batı Yayıncılık.

Arslanoğlu, İ (2001). Kültür ve medeniyet kavramları. Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 15: 243- 255.

Asgarov, N. (2010). Adın tarihi – tarihin adı. Konya: Bilim ve Eğitim Yayınevi.

Aydın, E. & Selvi, M. S. (2019). Kırsal turizm tanıtımında yerel paydaşların rolü: Arhavi örneği. International Journal of Social and Economic Sciences, 2(2): 133-144.

Aytuğ, K., Eryılmaz, Ç., Uçar, S. & Can, O. (2020). Sinop ilinin alternatif turizm çeşitleriaçısından SWOT analizi. Karadeniz Araştırmaları Dergileri, 17(67): 715-736.

Ayyıldız, A. Y., Esen, Özlem, & Ayyıldız, T. (2021). Kırsal turizm bölgelerinde festivallerin destinasyon imajına etkisi: Kuşadası Caferli örneği. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(4): 1409-1420.

Atsız, O. (2020). Kültürel destinasyonlarda turistlerin kalış süresi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Azadi, S. (2020). Hudaferin köprüleri: Azerbaycan'ı birleştiren sembolik anıt. *İkiSahil*, 30.

Babayeva, M., Hüseyinli, Ş., Alkhasov, O. & Garibov, Y. (2022). Coğrafya. Bakü Yayınevi. Babayev, T. (2023, 7 Ocak). Ağdam Ekmek Müzesi. Halk Gazete, 11.

Bandeoğlu, Z. (2016). Türkiye’de kültür turizmi potansiyeli üzerine bir değerlendirme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2): 155-168.

Cabbarov, A., Abbasova, S. & Tanrıverdi, H. (2020). Ermeni işgali sonrası Karabağ'da turizmin gelişme sorunları. Uluslararası Turizm, İşletme ve Ekonomi Dergisi, 4(2): 33-44.

Caferov. C. (2021). Azerbaycan'ın Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgeleri.

Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Reformlarının Analiz ve İletişim Merkezi.
<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad.pdf>

Caferov, H. (2016). Şuşa ve çevresinin en eski arkeolojik eserleri. UNEC Ekspert Dergisi,1(1): 84-85.

Cafersoy, İ. (2021). Ağoğlan ve Ağkız kiliseleri. Halk Gazete, 10.

Cafersoy, İ. (2022). Şuşan'ın tarihi ve doğal eserlerinin turizm fırsatları. Hazar'a Kıyısı Olan Ülkelerde Çok Kültürlü Değerler ve Turizm Gelişiminin Sorunları Hakkında Uluslararası Bilimsel Konferansı, 27 Mayıs 2022, Bakü, Azerbaycan.

Caferli, V. (2021). Turizm sektörünün Karabağ'daki yatırım sağlığını artırma talimatları. Karabağ'da Yeni Bir Ekonomi İnşa Etmek: Ağdam'dan Kalkınma Dürtüleri I Uluslararası Bilimsel-Pratik Konferansı, 16-17 Eylül 2021, Ağdam, Azerbaycan.

Çulha, O. (2008). Kültür Turizmi Kapsamında Destekleyici Turistik Ürün Olarak Deve Güreşi Festivali Üzerine Bir Alan Çalışması. Journal of Yasar University, 3(12): 1827-1852.

Dağlı, Z. (2018). Sürdürülebilir turizmin gelişimine yönelik yerel halkın tutumlarını incelemeye ilişkin bir araştırma: Akçakoca destinasyonu. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 15(3): 603-619.

Değerliyurt, M., Aksu, R., Aydoğmuş, M. Y., Kaya, M. F. & Türkmen, E. (2013). Diyarbakır kültür turizmine ilişkin coğrafya öğretmen adaylarının bakış açılarının belirlenmesi. Journal of Turkish Studies, 8(9): 1045-1057.

Demir, V. (2015). Alanya İlçesinde Turizm ve Konaklama İşletmelerinde Turist Memnuniyetinin Değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Dogget, L. (1993). Multi-cultural tourism development offers a new dimension in travel. Journal of Business America, 114(18): 8-10.

Emekli, G. (2006). Coğrafya, kültür ve turizm: kültürel turizm. Ege Coğrafya Dergisi, 15(1-2): 51-59.

Eser, S., Dalgın, T. ve Çeken, H. (2010). Sürdürülebilir kültür turizmi: Efes örneği. Ege Coğrafya Dergisi, 19(2): 27-34.

Faracova, Z. (2021). “Haribülbül” festivali güzel günlerin müjdesi. Azerbaycan, 8.

Garayeva, S. (2021). Ağoğlan ziyareti. 525. Gazete, 10.

Giyasi, C. (2018). Hudaferin – hasret köprüsü. Halk Gazetesi, 14.

Gursoy, D., Nunkoo, R. & Yolal, M. (2020). Festival and event tourism impacts. (1. Baskı). London: Routledge.

Greg, R. (2018). Cultural Tourism: A review of recent research and trends. Journal of Hospitality and Tourism Management, 36: 12-21.

Golunova, S. V. & Zotova, M. V. (2021). Incoming tourism in the post-soviet de-facto states. Geographical Series, 85(5): 699-713.

Gülcan, B. (2010). Türkiye’de Kültür turizminin ürün yapısı ve somut kültür varlıklarına dayalı ürün farklılaştırma ihtiyacı. İşletme Araştırmaları Dergisi, 2(1): 99-120.

Güler, A., Halıcioğlu, B. M. & Taşgın, S. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma. (2. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

Güngör, Ş. (2022). Kapadokya kültür yolunun alternatif turizm rotası bağlamında değerlendirilmesi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12(3): 1784-1802.

Hacıyev, G. (2010). Karabağ'ın maddi ve manevi kültürü. Konya: Eğitim Yayınevi.

Halilov, İ.B., Eminov, F. B. & Teymurova, Y.E. (2017). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde turizm faaliyetlerinde tarihi ve kültürel anıtların verimli kullanımının yönleri. Uluslararası Turizm ve Otelcilik Araştırmaları Dergisi, 24-33.

Hasanov, B. (2018). Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin tarihi coğrafyası. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 34(2): 445-468.

Hopoğlu, S., & Eryüzlü, H. (2019). Turist akışı, konaklama fiyatları ve döviz kurları: Türkiye için bir nedensellik analizi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 22(1): 11-24. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.466497>

Hüseyn, T. (2021). Azerbaycan mimarisinin muhteşem bir anıtı - Hudaferin Köprüleri. Respublika, 7.

Hüseynov, Y. (2012). Karabağ tarihi kaynaklarda. Bakü: Şuşa Yayınevi.

Hüseynzada, K. & Kocaman, S. (2023). Karabağ ve Doğu Zengezur bölgelerinin alternatif turizm potansiyeline ilişkin bir araştırma. Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, 6(3): 304-318. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1185>

İbrahimov, R. (2011). Antik Aran - Askeran. *Bizim Yol*, 15.

İsmayilov, A., Ahmadova, E. & Gasimov, A. (2021). Karabağ inşaat işlerinde yenilik ve dijitalleşme uygulama fırsatları. Karabağ'da Yeni Bir Ekonomi İnşa Etmek: Ağdam'dan Kalkınma Dörtüleri I Uluslararası Bilimsel-Pratik Konferansı. 16-17 Eylül 2021, Ağdam, Azerbaycan.

İsmayilov, F. (2020). Karabağ hanlığının yazlığı – Şahbulag kalesi. *Kültür*, 1-6.

İsmayilzade, G. (2021). Karabağın antik anıtları. Azerbaycan Arkeolojisi Dergisi, 24(1): 8-19.

Kalem, M. Y. (2021). Turist Rehberi Performansının Turist Memnuniyeti ve Destinasyon Sadakati Üzerindeki Etkisi: Uzak Doğulu Turistler Üzerinde Bir Uygulama. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Karcıoğlu, U. & Söylemez, B. (2022). Kültür turizminde geleneksel sporların yeri ve önemi. *Anasay Dergisi*, 20: 215-238.

Kavaklı, E. & Karakaş, A. (2022). Turizmin bölgesel kalkınmaya etkisi üzerine bir inceleme. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(25): 37-50.

Ketanov, R. (2016). Azerbaycanın Ağdam cuma camisinin mazlum hikayesi. Azerbaycan, 6.

Lordkipanidze, M., Brezet, H. & Backman, M. (2005). The entrepreneurship factor in sustainable tourism development. *Journal Cleaner Production*, 23(3): 787-798.

Lynch, M., Duinker, P. N., Sheehan, L. R. & Chute, J. E. (2011). The demand for mi'kmaw cultural tourism: tourist perspectives. *Tourism Management*, 32(5): 977-986.

Memmedov, E. & Ahmadov, H. (2022). İşgalden kurtarılmış bölgelerin turizm potansiyeli ve turizmin sürdürülebilir gelişimindeki rolünün değerlendirilmesi. Karabağ ve Doğu Zengezur'un Ekonomik Potansiyelinin Sektörel Değerlendirmesi IV Uluslararası Ekonomi ve Yönetim Alanındaki Araştırmacılar Bilimsel Konferansı, 23-26 Haziran 2022,

Bakü, Azerbaycan

Mamedova, G. (2004). Kafkas Albanya mimarisi. Bakü: Çaşıoğlu Yayınevi.

Medetoğlu, A. (2018). Hanlığın kapısı. Adalet, 4.

Mehdizade, G. (2022). Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgelerinin turizm potansiyeli ve sosyo-ekonomik gelişme beklentileri. [Yüksek Lisans Tezi, Hazar Üniversitesi]. <http://dspace.khazar.org/jspui/handle/20.500.12323/5939>

Mukarramoğlu, M. (2022a). Şuşa kültürünün incileri: Şuşa Kalesi. Halk Gazetesi, 9.

Mukarramoğlu, M. (2022b). Şuşa kültürünün incileri: Aşağı Gövhər Ağa Cami. Halk Gazetesi, 8.

Mukarramoğlu, M. (2022d). Ermeni vandalizminin kurbanı – Ağdam Ekmek Müzesi. Halk Gazetesi, 10.

Mukarramoğlu, M. (2022c). “Harıbülbül” festivalı – milli müzik tarihimizin şanlı bir sayfası. Halk Gazetesi, 6.

Müdüroğlu, G. (2018). Kültürel Miras Mekanlarının Turist Memnuniyetine Etkisi: Efes Örneği. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Niftaliyev, R. (2022). Karabağ Alban Katolikosunun Alban Kilisesi'nin Gregoryenleştirilmesine karşı mücadele tarihi üzerine. Devlet ve Din Dergisi, 3(74): 20-34.

Nyaupane, G. P., White, D. D. & Budruk, M. (2006). Motive-based tourist market segmentation: an application to native american cultural heritage sites in Arizona, USA. Journal of Heritage Tourism, 1(2): 81-99.

Reddya, M. V., Boyd, S. W. & Nicaa, M. (2020). Towards a post-conflict tourism recovery framework. Annals of Tourism Research, 20: 1-15.

Onk, N. (1997). Azerbaycan Karabağ Tarihi. Erzurum: Fatih Ofset Matbaası.

Öztürk, Y. & Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma. Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 2: 183-195.

Saçılık, Y. M. & Toptaş, A. (2017). Kültür turizmi ve etkileri konusunda turizm öğrencilerinin algılarının belirlenmesi. Turizm Akademik Dergisi, 4(2): 107-119.

Sahat, A. (2020). Şabbulag Kalesi, 525. Gazete, 16.

Sarıyeva, İ. (2015). M.Ö. 2. binyıldan kalma Karabağ halıları - sihirli döngülerimiz. *Bakü Haber*, 15.

Sarıyeva, İ. (2018). Azerbaycanın yeni hedefi – Azıh mağarası UNESCO'da. *Bakü Haber*, 15.

Sarıyeva, İ. (2021). Karabağ'daki ünlü Amaras tapınağı - Ermeni efsanesi ve gerçek tarihimiz. *Politika*, 7.

Seferov, R. & Hesenov, T. (2006). Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ve turizm etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20: 255-272.

Seferov, R. & Veliyeva, A. (2020). Karabağ bölgesinde sağlık turizm potansiyelinin değerlendirilmesi: mineral ve termal sular. *Gelecek Vizyonlar Dergisi*, 4(4): 40-46.

Senija, C. & Paul, L. (2011). Phoenix tourism: Post-conflict tourism role. *Annals of*

Tourism Research, 38(3): 780-800.

Şimşek, M. Ş., Akgemci, T. & Çelik, A. (2007). Davranış bilimlerine giriş ve örgütlerde davranış (5. Baskı). Konya: Adım Matbaacılık.

Tahirkıızı, Ü. (2013). Eski insan yerleşimi. Halk Cephesi, 15.

Tuna, M., Özyurt, B., Dülger, A. S., Türkmen, F., & Uyanık, N. (2022). Türk dünyasında turizmin ülkeler arası iş birliği temelli geliştirilmesine yönelik nitel bir araştırma. Bilig Dergisi, 100: 137-176. <https://doi.org/10.12995/bilig.10007>

Valiyeva, K. (2022). Karabağ'da sürdürülebilir turizm gelişiminin gerçekleştirilmesini etkileyen faktörler ve uygulama olasılığı. Karabağ ve Doğu Zengezur'un Ekonomik Potansiyelinin Sektörel Değerlendirmesi IV Uluslararası Ekonomi ve Yönetim Alanındaki Araştırmacılar Bilimsel Konferansı, 23-26 Haziran 2022, Bakü, Azerbaycan.

Valiyev, O. (2022). Doğu Zengezur ekonomik bölgesinin yatırım potansiyeli değerlendirilmesi. Karabağ ve Doğu Zengezur'un Ekonomik Kalkınmasında Yatırımların Rolü Kongresi, 23-26 Haziran 2022, Bakü, Azerbaycan.

Valiyev, V. (2022). Ayrılığın bittiği yer - Hudaferin. *Ses*, 8-9.

Wang, S., Fu, Y. Y., Cecil, A. K. & Avgoustis, S. H. (2010). Cultural tourism and quality of life: results of a longitudinal study. European Journal of Tourism Research, 3(1): 54-66.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2021). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınları.

Yusifova, A. (2021). Restore edilen gelenek: Şuşa – “Haribülbül” festivali. Konservatuar Dergisi, 51: 110-114.

Zayım, M. (2018). Demre'nin kültür turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 1: 21-44.

Zuromskaite, B. & Daciulyte, R. (2016). Guidelines for improvement of cultural tourism product management and marketing competencies (Lithuania's case). Human Resources Management and Ergonomics, 1: 125-136.

Haydar Aliyev Fonu. (2022). Şuşada Birinci Beynəlxalq Kulinariya Festivali. 29 Eylül 2023 tarihinde heydar-aliyev-foundation.org adresinden edinilmiştir.

Devlet Turizm Acentesi. (2022). Şuşaya ilk turistik tur. 1 Ekim 2023 tarihinde tourism.gov.az adresinden edinilmiştir.

<https://president.az/az/articles/view/59668> (Erişim tarihi 26.09.2023)

<https://president.az/az/articles/view/59691> (Erişim tarihi 26.09.2023)

<https://azcarpetmuseum.az/az/shusha-history> (Erişim tarihi 26.09.2023)